

ԷՋ ՄԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱՆՔԱՆԵՐ

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ԵՒ

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԳՐԱԻՈՒՄԸ

Խրիմեանի Կարողիկոսութեան եւ Ռմանեանի Պատրիարքութեան ընթացին՝ ռուս պետութիւնը գրաւեց Էջմիածնի եւ առհասարակ Ռուսահայոց եկեղեցական կալուածները:

Ի՞նչ էր բուն եւ ներքին պատճառը այս բռնաբարութիւն, ռուս կառավարութիւնը ի՞նչ կերպով զործադրեց գրաւութիւն օրէնք, Հայութիւնը ի՞նչ բողոքներ եւ ի՞նչ դիմադրութիւններ ւրա իր եկեղեցւոյն ու Ազգին իրաւունքները պաշտպանելու համար, եւ թէ վերջապէս, երկու տարւան գրաւումէ մը ետք, ի՞նչպէս վերանաստեղծեցան Հայոց եկեղեցւոյ իրաւունքները:

Այս բոլոր հետաքրքրական դէպքեր ու խնդիրներ ամփոփ բայց ըման պատմագրութեամբ եւ Ռմանեանի գրչով, իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին մէջ:

Եւ մենք շատ բարեպաշտեմ կը համարինք ՍԻՌՆԻ մէջ արտասպել ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին այդ հաստատմանը, իրենց բոլորովին ալքամէութեան պատճառաւ: Վասն զի ՍԻՌՆԻ ընթերցողները պիտի տեսնեն թէ շատ մօտիկ անցեալի մը մէջ, Զարեմ Ռուսիան, իր բոլոր անով ու զօրութեամբ ի՞նչպէս տեղի տուաւ Հայ Ժողովուրդին օրինաւոր բողոքներուն եւ նուիրական իրաւունքին առջեւ, եւ թէ արդի Խորհրդային Ռուսիա, ինչպէս նաեւ Խորհրդային Հայաստան, ի՞նչ դասեր պիտի կրնան սորվիլ այս շատ մօտիկ անցեալի պատմութենէն:

Վասն թէ որ ո՛չ միայն հետաքրքրութեամբ պիտի կարդացուին ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին այս էջերը, այլ նաեւ պիտի ըմբռնուին խորունկ հանդիմանքով մը: Վասն զի Հայ Ժողովուրդի միաձայն կամին ու իրաւունքին յաղթանակովն է որ կը կենդանի այդ գրաւումներուն պատմութիւնը:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԵՆ

Արտասպառած այս էջեր նաեւ գաղափար մը կուտան ՍԻՌՆԻ ընթերցողներուն, թէ Ռմանեան Մրբազան ինչ ոնով եւ ի՞նչ ոգիով գրած է մեր ժամանակներու ազգային-եկեղեցական պատմութիւնը, իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին այս ՎԵՐՋԻՆ Մասին մէջ, որուն տպագրութիւնը զբերէ հասած է 100րդ ժօրմային:

Բուն հեղինակին գրչէն ելած մասը պիտի ըլլայ 120-125 ժօրմա:

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել *Բովանդակութեան*, *Մտեւնագրութեան* եւ *Յետմէջ* *Ստեւանց* Յանկերը, եւայլն:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին սկիզբը պիտի զարդարուի Նուպար Փաշային, Պօղոս Նուպար Փաշային եւ Ռմանեան Մրբազանին պատկերներով:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄը կը տպագրուի ՀԱԶԱՐ օրինակ միայն: Ապստարանները կանխիկ են: Այժմ ՄԷԿ ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՈՍԿԻ կամ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԻՆԳՏՈՒՄ: Տպագրութենէն եւ հրատարակութենէն ետք պիտի աւելնայ զինք:

թէ Մայրաթոռոյ և բոլոր ուսանող եկեղեցեաց և վանօրէից և վարժարանաց շահաւէտ և անհրաժեշտ զարգացման համար և ընդունուած են իրր ընդհանուր պայմանները (ՊՈԼ. 21), որով իրենք ալ իրր նոյն եկեղեցեայ եպիսկոպոսներ և նոյն աթոռի միաբաններ իրաւունք ունին իրենց ծայր լսելի ընել տալ: Այդ սկզբունք որոշուեցաւ յիշեալ գոյքերու սեփականութեան համար և մատակարարութեան համար ամենուն ըստորագրութեամբ գրել ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և ուղղակի գիմել Ռուսաց կայսեր և ծանուցանել Ռուսաց դեսպանին, և պատրիարքին յանձնուեցաւ գրութիւնները պատրաստել և առաքումները հոգալ: Կաթողիկոսին գիրը շուտով պատրաստուելով անմիջապէս ճանապարհ հանուեցաւ (ԻԵՊ. 84-85), իսկ կայսեր ուղղակիք գիրը զաղ-ղիւրէն պատրաստուեցաւ և հայերէնի վերածուեցաւ, թէ՛ ուղղային լեզուն պահելու և թէ՛ բոլոր ստորագրողներուն մտաշնորհքը համար, և նոր դումարման մէջ կարգուեցաւ և հաստատուեցաւ օգոստոս 21-ին, և երկու լեզուով ընդօրինակուելով և ստորագրուելով յղուեցաւ (ԻԵՊ. 91-95) ուղղակի կայսերական պալատան նախարար Ֆրիսխիլիքսի դեսպանին խոհրդով որ յարմարագոյն դատեց գործակից չերեւնալ, իսկ Իվան Չենովիէզի դեսպանին յանձնուեցաւ ընդարձակ գաղղիւրէն յիշատակագիր մը սեպտեմբեր 9 թուականով (ԻԵՊ. 95-106), որուն համեմատ նա ալ արտաքին գործոց նախարարութեան տեղեկագրեց յոյժ նպատաւաւ որ ոճով, զի Գալիցիոյ ուղղութեանն տարակարծիք ըլլալը քանիցս առանց քաշուելու յայտարարած էր:

Պ.

ՊԱՏՌԻԱՐԺԱՐԱՆԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ. Պոլիս գտնուող եպիսկոպոսներ կաթողիկոսին ուղղուած գիրով կը յանձնարարէին նոր օրէնքին գործադրութիւնը արգիլելու համար Ռուսաց կայսեր գիմել, և կը թիկողրէին յիշեցնել յատուկ օրէնքով ապահովուած իրաւունքները, պաշտօնական յայտարարութիւններով հաստատուած սկզբունքները, ժողովուրդին բարեպաշտական զգացումներուն քաղաքական հաստատութեան հիմ

ըլլալը, եկեղեցական կալուածոց և գոյից զաւարդներուն դէմ արձակուած տնադին նոր-զօգնէրը, հայրապետական իշխանութեան պէտք եղած անհրաժեշտ պահանջները, և ալ նմանօրինակ կէտեր, և կը խոստանային իրենք ալ զարգէլ և զօրեղ պահել իրենց պահանջներն և քիչէլ որոշ և շատ քիչ զօրեղ և քիչէլ որոշ և քիչէլ որոշ (ԻԵՊ. 85): Իսկ կայսեր ուղղուած օգոստոս 21-ի ուղերձով պատշաճ յառաջարանէ մը ետքը՝ կը յայտարարէին թէ գոյից մատակարարութեան մասնակցութեամբ զաղարու մը համագոր է սեփականութեան զաղարման, և այդ ալ հաւասար է իրաւունքին ջնջուելուն, և հայ եկեղեցեայ իրաւունքին ջնջուելուն ալ եկեղեցեայ զաղարու մէջ, և իսկանք է որոշ և քիչէլ որոշ գիմել, Իսկ իրենք և իրենց ծայրակից բոլոր եպիսկոպոսներ և թեմակայներ երգմամբ պարտաւորեալ ըլլալով իրենց եկեղեցեայ պաշտպանութեան՝ յայտնի հաւանքներ ընդ-դէմ էին իրենց և որոշ-քիչ ընդդէմ համար իրենց ըրած պիտի ըլլային եթէ լսէին: Կը յիշեցնեն ևս թէ Ռուսիոյ մէջ գտնուող բոլոր կրօնքներ իրենց կրօնական պաշտօն-եաներու ձեռքով կը մատակարարեն իրենց սեփականութիւնները, և հայ եկեղեցին ալ պէտք է նոյն կերպով մատակարարուի, մասնաւոր որ Ռուսիոյ հայ եկեղեցիներու բոլոր գոյքերը արգիւնք և սեփականութիւն են ընդհանուր հայ եկեղեցեայ և ոչ լոկ Ռուսու հայոց, ինչպէս պօլսթէնիէն ալ կ'ընդունին: Վատն են որ եթէ այդ գիտողութիւններ կանխաւ զեկուցուած ըլլային նոր օրէնքն իսկ կազմուած չէր ըլլար: Կը վկայեն թէ Հայեր իրենց եկեղեցին պահելէ զատ ուրիշ ձգտում չունին, և կը մերժեն իրենց վերագրուած անուղիղ մտայնութիւնները, կը յիշեցնեն Հայերու կողմէ ուսական պետութեան ընդարձակման և զարգացման համար մատուցուած ծառայութիւնները, կը խնդրեն հրահանգները քանդելու և քանդելու և քանդելու և քանդելու (ԻԵՊ. 91-95): Դեսպանատան մատուցուած սեպտեմբեր 9-ի յիշատակագիրը կը սկսի յայտարարել թէ ինչպէս եկեղեցեայ սեփականութիւնը է իւր-իւր և իւր-իւր իւր-իւր հաստատուած իրաւունք կը կազմէ, պօլսթէնիէն ալ զայն ընդունած է, հակասական կը գտնէ նոր օրէնքին սեփականութեան իրաւունքը պահելը և մատակարարու-

գլխավորներէն Սարգիս Փօթոյեանը, և Ղա-
րատուզու գիւղի Գարեգին քահանայն, և
խեղդաման բրեր ևն Կորս գիւղի Խաչատուր
քահանայն, օրէնքին զօրծաղրութեան հա-
մակերպելուն համար (ԴԷՊ. 252): Մինչև
իսկ Խրիմեանն ալ մասնաւոր նամակի մէջ
կը գրէր թէ քանի մը օգտակար եղած ըլ-
լան այդ խնկթուկ աղաները: Սակայն պատ-
մական եղելութեանց հետեւելով դժուար
չէ տեսնել, թէ կուսակցական ձեւով և
ազաւ շարժումներէն քաղուած օգուա-
ները, եթէ իրօք ալ եղան կեկեղեցական յու-
զումին մէջ, աւելի մեծ եղան անոնցմէ յու-
սաջ եկած վնասներն ու վտանգները: Ե-
կեղեցւոյ պաշտպանութեան համար մղուած
պայքարին ինչպէս Գարեգին Քաչա-
ղեան (ԴԷՊ. 195, 196, 198), խնդիրը իւր տեսակէտէն
խախտեց, և պաշտպանողական ձեւին յար-
ձակողականի փոխարկուելը զօրծին խեղ-
թիւնը շփոթեց, հայ տարրին դէմ թաթա-
րական տարրը զինելու պատճառաւ կազ-
մեց, և ազգային կրօնատներու ու վնաս-
ներու առիթ ընծայեց, և դաշնակցական
ոյժը իւր մէջը ոչնչացուց. որ եթէ Ռուսա-
հայոց մէջ աճելով Տաճկահայոց պիտի նը-
պատէր, Ռուսահայոց վրայ ալ, հարածանք-
ներ, բռնաարկութիւններ, աքսորանքներ,
դատաստաններ և դատապարտութիւններ
հրաւիրեց, և ինչպէս Գարեգին Քաչա-
ղեանը շփոթեց Գարեգին Քաչաղեանի և
Գարեգին Քաչաղեանի (ԴԷՊ. 204): Իրաւ
դէմընդդէմ մրցումը ժամանակ տնցնելով
թուլցաւ և եղերական հետեւանքները նը-
ւաղեցան, սակայն տեղական կոռումբարու-
թեան միտքէն չջնջուեցաւ Հայոց հանդէպ
կասկածոտ և զսպողական ընթացքը, որուն
տեղի տրուած չէր ըլլար, եթէ կուսակցու-
թիւնը զործին խառնուած չլլար, կամ զոնէ
խառնուած ատեն խնդիրն օտարոտի ձեւեր
և պարագաներ չխառնէր: Տէրրէ (terreur)
ըստածը, որ է սպառնալիքով ահաբեկել
և զօրծաղրութեամբ սպառնալիքը զօրացը-
նել, զոր դաշնակցականութիւնը իբր պար-
ծանք կ'իրացնէ (ԴԷՊ. 251), չենք կար-
ծեր որ եկեղեցական գոյնը խնդիրը լուծե-
լու խիսկական փաստն եղած ըլլայ, մինչ ընդ-
հակառակն Ռուսահայերը հալածանքի և
նեղութեանց ենթարկուելուն իրական առի-
թը տուաւ: Գալիցին կոռումբարուական

վրայ 1903 հոկտեմբեր 14-ին կատարուած
դաշնահար մահափորձը (ԴԷՊ. 253), Գա-
լիցինը շկտեցուց իւր բռնաւորական ձեռ-
նարկներէն, և Անարէէլ նահանգապետի
(ԴԷՊ. 258) և Բօգուսլովսքի գաւառապե-
տին (ԴԷՊ. 263) և Բըկով գնդապետին (ԴԷՊ.
264), և ուրիշ քանի մը լրտեսներու նպա-
նութիւնները (ԴԷՊ. 265) շնուաղեցին տնի-
րաւ պաշտօնեաներու թիւը, երբ աճեցու-
ցին Ռուսահայոց վրայ կատարուած փոր-
ձանքներուն դէպը:

2.

ԴԻՍԱԴԱՐՁ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻՅԻՆ

Երբ կուսակցական շարժումները
կողկասի մէջ խնդիրին իսկութիւնը կը
խանդարէին, խաղաղ դիմադրութեան նախ-
նական ձեւ խափանուած չէր բարձր չըջաննե-
րու և արտասահմանի չըջանալներու մէջ, և
կըշ արուեստէր օրինական դիմումներով, հա-
մախիշ յորդորակներով և ողբերկով քաջա-
րութիւններով, որոնք ամէն կողմերէ կը
հասնէին Խրիմեանի, որպէսզի տեղի չտայ
և ոչ ալ տեղէն կամ պաշտօնէն չհեռանայ,
այլ կրաւորական և խաղաղ դիմադրութեամբ
անեղծ պահէր սկզբունքն ու իրաւունքը:
Նոր օրէնքին ազգած ցնցումը մինչև նոր
աշխարհ հասած էր, և Ամերիկայի, Փրո-
վանսի և Շվեյցարի և Ռուս քաղաքներէ բո-
ղոքախառն քաջալերականներ կը հասնէին
(ԴԷՊ. 68-69), Պոլսի տարաւ, Եգիպտոս, Պարս-
կաստան, Հնդկաստան իրենց ձայնը կը
բարձրացնէին (ԴԷՊ. 69-76), Թուրքիոյ և
պիսկոպոսներ և առաջնորդներ Կ. Պոլսէ
յղուած գրութեան համերաշխութիւնին կը
յայտարարէին, որոնք հետզհետէ Մայրաթոռ
կը յղուէին, Կիլիկիոյ կաթողիկոս Խաչա-
ղեան, Երուսաղէմի պատրիարք Վահագնա-
եան, նախորդ պատրիարք Իգմէրլեան (ԴԷՊ.
86), իրենց հեղինակաւոր ձայնով Խրիմե-
ան կը սրտաւնդէին. Օրմանեան շարունակ-
եալ թղթակցութեամբ եղելութեանց ամէն
մանրամասնութիւնները կը հաղորդէր (ԴԷՊ.
106-112), Կ. Պոլսի գանուղ եպիսկոպոս-
ներ Ռուսաց կայսեր մատուցած ուղերձին
պատասխանը ուշանալուն և հետզհետէ բըռ-
նութեանց և բռնադատութեանց լուրեր հաս-
նելուն վրայ, նոյեմբեր 12-ին երկրորդ ու-
ղերձ մըն ալ կը յղէին կայսեր, որուն մէջ
զօրծածուած բռնութեանց դէմ կը զանգա-

իրրեւ հիմ կ'ընդունի թէ վերջին կարգադրութիւններ որքեւ ինչ լինեալ հաշիւներէն ինչեւս եւ իւրաքանչիւրէն ինչեւս ընդունուի, և թէ թիւ բխմանցութիւններ յառաջ կուգային վերջին հաշիւներէն ինչեւս ընդունուի, որոնք լիովին կ'արդարացնեն Մայրաթոռին և ուստիայ ժողովուրդին հաստատամիտ գիմադարձութիւնը: Իսկ իրը հրամանին նպատակ կ'ընդունի ինչեւս ընդունուի, և ինչ որ եղած էր հայութեան ալ մշտնջենական պահանջը, որ այս կերպով իւր գոհացումը կը գտնէր: Հայոց կրած սաղնապը սկիզբն առած էր սոցալին զարոյցները ազգային իշխանութեան ձեռքէն հանելով պետական իշխանութեանց յանձնելու որոշումէն: Առաջին քայլը առնուեցաւ զարոյցներուն վարչութիւնն ու ծրագիրը ձեռք առնելու համար, իսկ այդ հրամանը զորացնելու համար զարոյցներու հասոյթներուն ու մատակարարութեան վրայ ձեռք դրուեցաւ 1898 մարտ 26'ի օրէնքով, և երբ հասոյթներուն եկեղեցւոյ և ոչ զարոյցի սեփականութիւն ըլլալը դատաւանդով հաստատուեցաւ, եկեղեցիներու և բոլոր հոգեւորական հաստատութեանց կալուածներուն և հասոյթներուն գրաւումը օրինադրուեցաւ 1903 յունիս 12'ի օրէնքով, ուսկից ծագեցաւ մեծագոյն տաղահապը (§ 3025): Ուստի կրնանք ըսել թէ եկեղեցական կալուածաց գրաւումը օրէնքին խնդրէն նպատակը չէր, այլ միջոց էր զարոյցական օրէնքին գործադրութիւնը ապահովելու, ուսկից կը հետեւի օգոստոս 1'ի հրամանագիրին իրը հիմնական տրամադրութիւն նկատելը ազգային զարոյցներուն վարչութեան 1894 յունիս 19'ի օրէնքին վերադառնալը, որ է ըսել Գէորգ կաթողիկոսի օրով հաստատուած դրութեան վերահաստատուիլը, որով ըստ ինքեան կ'ոչնչանան և չեղեալ կը դառնան 1898'ի և 1903'ի օրէնքները, որոնք իրրեւ թերի և իրրեւ վնասակար վկայուած են նոր հրամանագիրին մէջ: Այս նոր պաշտօնագիրին պարունակութիւնը վերաւժած ատենին կը զբաղենք ևս մաս մը կարգադրութիւններ որոնք անմիջապէս պիտի կարգադրուին, և մաս մըն ալ որոնք պիտի ուսումնասիրուին առաջիկային օրէնք դառնալու համար: Ա-

ռաջիններն են, 1. Դպրոցներուն վարչութիւնն ու մատակարարութիւնը յանձնել ազգային հոգեւոր իշխանութեան. 2. Նոր զարոյցներու բացումը արտօնելու իրաւունքը յանձնել փոխարքայութեան. 3. Վերագործնել բոլոր զրաւեալ կալուածներն ու հասոյթները ու գոյքերը. 4. Ներքին գործաց և արքունական կալուածաց նախարարներուն հետ հաշիւները կարգադրել, ճշգրիտ կղած զանձումները և զեղչելով կալուածաց վրայ ծախքերը, զարոյցաց և եկեղեցեաց և ուրիշ հաստատութեանց համար վճարուածները և գրաւմանց առթիւ կղած ծախքերը. 5. Ներքին գործաց և պետական կալուածաց և հանրային կրթութեան նախարարութեանց ձեռք քաշել սալ Հայ եկեղեցեաց և զարոյցաց գործերէն, և պետական գործերը յանձնել փոխարքայութեան. 6. Ամէն միջանկեալ խնդիրներ և խնդիրի առիթ տուող պարագաներ ենթարկել փոխարքայութեան որոշման: Իսկ ուսումնասիրուելիք և պատրաստուելիք գործերն են. 1. Հայոց եկեղեցական նախնական զարոյցներու կանոնագրութիւն. 2. Հայ եկեղեցւոյ ստացուածց մատակարարութեան կանոնագրութիւն. 3. Հայ եկեղեցւոյ պատկանող հոգեւոր վրայ հաստատուած քնակութեանց համար կանոնագրութիւն, որ է ըսել աթոռապատկան գիւղերու սուրբերուն և յարարերութեանց մասին կանոններ (05. ԱՐԲ. 585 և 05. ԲԻՊ. 2713-2714): Այդ նախատեսեալ կանոնագրութիւնները պէտք էր որ կայսերական հաստատութեամբ օրէնքի կարգ անցնէին. սակայն մինչև և այն ատեն հար չէր գործերը առկա թողուլ, ուստի մասնաւոր կանոններ սկսան հրատարակուիլ փոխարքայութեան հեղինակութեամբ: Առաջինը կղաւ եկեղեցական գոյքերու և հոգեւոր զարոյցներու և վաճառքատկան կալուածներու մատակարարութեան հրահանգը, որուն մէջ ընդունուած է ծրարականներու ընդհանուր ժողովը դրութիւնը, որ հոգաբարձութիւններ պիտի ընտրէ, որոնք պիտի գործեն թեմակալի հաստատութեամբ և զլիաւորութեամբ միայն զարանցներու հոգաբարձութիւնները կաթողիկոս պիտի հաստատուին (05. ԱՐԲ. 788-790): Այդ հրամանին համաձայն իրիմեան կաթողիկոս սեպտեմբեր 16'ին շրջաբերական կոնդակ մը յղեց Կովկասի

թեմակալ առաջնորդներուն թէ ի՛նչ ձեռով պիտի կատարուին ընտրութիւնները, և ի՛նչ են հոգաբարձութիւններուն գործերը և թե մակայնեան իրաւունքները (05. ԱՐԲ. 863-864): Յատուկ հրահանգ մըն ալ հրատարակեց փոխարքայն նոյեմբեր 4ին թէ ի՛նչ ձեակերպութիւններ և պայմաններ պիտի գործադրուին զբաւեալ սեփականութիւնները վերագործնելու գործողութեանց մէջ, մանրամասնելով բոլոր նախատեսելի զխաւար պարագաներ, և խրաբանչիւրին պէտք եղած բացատրութիւնները աւելցնելով (05. ԱՐԲ. 1045-1051): Այսպէս հետզհետէ օրինական և կանոնաւոր ձե կ'ըստանային հոգեւորական և կրօնական գործոց խանդավառ և կարգերը, զի թէպէտ 1903է 1905 երկամեային մէջ Կողմասի կառավարչապետութիւնը ջանացած էր իւր լըզացած գրութիւնը օրինաւոր իրականութեան վերածել, և կողմաստեանի հայութիւնն ալ մինչև տասնիման մը համակերպութեան բնագոտած էր, սակայն երկու կողմերն ալ չէին կամեցած փոխադարձ համերաշխութեան յանգիլ, առանց որոյ անհնար էր որ ևէ խաղաղ կոցութիւն գոյացնել: Ռուսահայոց եկեղեցական կայուածներուն վերաբերեալ տեղեկութիւնները փոխելու առթիւ հարկ կը տեսնենք յետահայեաց տկնարի մը նետել գործերու կապակցութեան, և պատճառին ու արդիւնքին յարաբերութեանց վրայ: Երբոր կայսերական հրամանագիրն ալ կ'ընդունի 1903ի կարգադրութեան թերի և փնասարեր եղած ըլլալը, երբոր սուսական հանրային կարծիքը և իրեն թարգման կանգնող լրագրութիւնը յայտնապէս կը պախարակէ Պլէվեան ուղղութիւնը և Գալիցիեան գործունէութիւնը, երբոր Կ. Պոլսոյ սուսական զեապանութիւնն ալ պատրիարքին հետ պաշտօնական խօսակցութեանց մէջ համարձակ կը մեղադրէ բոլոր եղածները, մեղի ալ ներեալ կը սեպենք անկախանգ կերպով եզրակացնել, թէ տարբէն և անկանոն գործեր իրենց մէջ կը պարտանակին իրենց անյաջողութիւնը և իրենց կը պարտին իրենց ապարդիւն վախճանը: Ասոր հետ մէկտեղ անհնար է չճանչնալ որ Մայրաթոռին և Ռուսիոյ հայաբնակութեան և ընդհանուր հայութեան հաստատուն և յամու գիմադարձութիւնը իրենց նշանակութիւնն ունեցան տարօրինակ կարգադր-

ութիւնները ձախողուածի մասնելու մէջ: Բայց գիմադարձութիւն ըսելով կ'իմանանք խաղաղական և կրօնական ընդդիմութիւնը, և ոչ կուսակցական բուն և զինեալ զիմադրութիւնը, որ թաթարական խրեղիւն ծագում էր տուած և երկիրը ընտանի պայքարի մասնած: Սակայն այս ալ 1905 փետրուարին վերջացած էր, երբ երկու կողմեր ինքնաշարժութեամբ հանգիստ հանգիստ զիմադրութեամբ շրջաբերական հեռագիր չղեկին Էջմիածինէ փոխադարձ սէր և հաշտութիւն, վատհոթութիւն և խաղաղութիւն յանձնարարելով (05. ԱՐԲ. 523), որ է բնի, թէ Վարնցով-Տաշքով փոխարքային խաղաղագործ պաշտօնավարութիւնէն առաջ ամբողջովար գիմադրութիւնը կորուսած էր իւր ոյժն ու գոյութիւնն իսկ, և ձեռք ձեռուած յաջողութիւնը արդիւնք էր տակաւին տեղ խաղաղական և կրօնական ընդդիմութեան: Եթէ այդ շարժումներէն հետեւանք մը մնաց, այն ձախող պաշտօնական եղող գործունէութեան կառավարութիւնը իւր միտքէն չհանեց կուսակցական կազմութեան և գործունէութեան վրայ, որոնք սուսիկային յայտնի հալածանքներու և խիստ դատաստաններու նիւթ կազմեցին: Այդ ըզզացմամբ էր որ Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսները 1905 սեպտեմբեր 5ին հանրագիր թուղթով Թրիմեան կաթողիկոսի կը դիմէին և պատրիարքն ալ առանձին նամակով զայն ուշադրութեան կը յանձնէր, որպէսզի հաճի նա իւր բարձր հեղինակութեամբ խրատել յախուս գործիչները, և արդիւն խառնակութիւններ յուզելէ, որոնցմով հայութիւնն սկսել էր նկատուիլ ինքնաշարժութեամբ: Այս առթիւ պատրիարքը կը լիւրէր Զմիւռնիոյ մէջ գտնուած զէնքերուն և հրանիւթներուն համար հարկաւորներու ձերբակալուիլը, և Աթենքի մատուոյն մէջ գտնուած հրանիւթներու համար բաւական Հոյերու հեղինակական դատարանին մատուցելը, և յուլիս 5ին Աթիկ Ունճեան բարերարին պաշտօնութեամբ սպանուիլը (ՆՄԿ.):

Վ. Ն. Ք.